

tabın bir parçası zamanımıza ulaşmış (Sezgin, VI, 190) ve Rüşdî Râşid tarafından matematiksel tahlil açısından incelenmiştir (*Les mathématiques*, s. 779-836). 3. *el-Medhalû'l-kebîr ilâ 'ilmi'n-nücûm*. Hakkında Bîrûnî tarafından *el-Âşârü'l-bâkıye*'de bilgi verilen eser astroloji sahasında olup tarihleme usullerini incelemiştir, ayrıca muharrrem ayının ilk gününü tayin etmede kullanılan yöntemleri tartışmıştır. 4. *Kitâbü'l-Eb'âd ve'l-ec-râm*. Bîrûnî'nin *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*'si ile Harakî'nin *Münteha'l-idrâk*'inde bahsi geçen bu eserinde Hâzin anlatılanlara göre yıldızlar arasındaki uzaklıkları vermektedir; ancak verdiği değerlerin kendi tesbitleri olup olmadığını belirtmediği gibi bunları nasıl elde ettiğini de açıklamamaktadır. 5. *Risâle fi halli't-ta'dîl*. Adına Bîrûnî'nin *Maqâle fi istihrâcî'l-ev-târ*'ında rastlanmaktadır. 6. *Maqâle fi ennehu yümkin en yütevehhem ihtilâfü hareketi's-şems 'alâ merkezi'l-âlem*. Bîrûnî tarafından *Tahdîdü nihâyâtü'l-emâkin*, *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî* ve *el-Âşârü'l-bâkıye*'de bu isimle bahsedilen eser, bazı kaynaklarda kısaca *Risâle fi hareketi's-şems* adıyla verilmektedir. 7. *Maqâle fi'l-burhân 'alâ bâ'zî şan'ati'l-usturlâb*. Semev'el el-Mağribî tarafından *Keşfü 'avâri'l-müneccimîn* adlı eserinde Hâzin'e atfedilerek kaydedilmiştir. 8. *Kitâbü'l-Âlemîn*. Dünya tarihinin kronolojisini tesbite çalışan bir astronomi cetvelidir. Paris Bibliothèque Nationale'de (nr. 5968) kayıtlı bulunan anonim bir zicde ondan yapılmış birçok alıntı yer almaktadır. 9. *Âmelü's-şafîhati'l-âfâkıyye*. Bîrûnî tarafından *Kitâbü İsti'âbi'l-vücûh* adlı eserinde zikredilmiştir. 10. *Kitâbü'l-Beyân*. Semev'el bunu *Keşfü 'avâri'l-müneccimîn* adlı eserinde anmaktadır. 11. *et-Taḥayyür fi taḥḫiḫi târiḫi't-Ṭûfân*. Adından anlaşıldığına göre Nûh tûfanının tarihi hakkında bir çalışmadır. 12. *Sırrü'l-âlemîn*. İbnü'l-Heysem'in ve Harakî'nin konuyla ilgili orijinal çalışmalarına kaynaklık eden eser, Batlamyus'un âlemin oluşumu ve gezegenlerle ilgili var sayımlarını ele alır ve bunları geliştirir. 13. *Tefsîrü'l-makâleti'l-ülâ mine'l-Mecisîfî*. Bîrûnî'nin *Tahdîdü nihâyâtü'l-emâkin*'de bu isimle andığı eser muhtemelen *Tefsîrü'l-Mecisîfî*'nin bir parçasıdır (Hâzin'in çalışmaları için ayrıca bk. Sezgin, V, 299; VI, 190).

Wiedemann, İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdü'l-kâşîdî*'ni ve diğer bazı klasik eserleri kay-

nak göstererek Hâzin'e *Kitâbü'l-Âlâti'l-'acibe er-raşadiyye* adlı bir eser daha nisbet etmekteyse de bu çalışma aslında isim benzerliğinden dolayı karıştırılan Abdurrahman el-Hâzinî'ye aittir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdü), s. 153, 325, 341; Bîrûnî, *Tahdîdü nihâyâtü'l-emâkin* (nşr. Fuad Sezgin), Frankfurt 1992, s. 57, 95, 98, 101, 119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 504; İbnü'l-Kiftî, *İḥbârü'l-ulemâ*, s. 30, 259; Nasîrüd-dîn-i Tûsî, *Kitâbü Şekli'l-kattâf* (nşr. Kara Toderini Paşa), İstanbul 1309, s. 115-116, 149-151; Ömer el-Hayyâm, *Resâ'ilü'l-Hayyân el-Cebriyye* (nşr. Rüşdî Râşid - Ahmed Cebbâr), Halep 1981, s. 1-2, 91; İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşîd* (nşr. J. J. Witkam), Leiden 1989, s. 59; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1988, I, 292-293; Suter, *Die Mathematiker*, s. 58; Sâlih Zeki, *Âsâr-i Bâkıye*, İstanbul 1329, I, 165; D. E. Smith, *History of Mathematics*, New York 1953, II, 685; T. L. Heath, *The Books of Euclid's Elements*, New York 1956, I, 85; Sarton, *Introduction*, I, 664, 718; Sezgin, *GAS*, V, 298-299; VI, 189-190; Kadîrî Hâfız Tûkân, *Türâşü'l-'Arabî'l-'ilmî fi'r-riyâziyyât ve'l-felek*, Beyrut, ts. (Dârü's-Şürûk), s. 239-240; Y. Dold-Samplonius, "al-Khâzin", *DSB*, VII, 334-351; Rüşdî Râşid, "Islam and the Flowering of Exact Sciences", *Islam and Philosophy and Science*, Paris 1981, s. 135-144; a.mlf., *Târîḫu'r-riyâziyyâtü'l-'Arabîyye beyne'l-hisâb ve'l-cebr*, Beyrut 1989, s. 235-265; a.mlf., *Les mathématiques infinitésimales du IXe au XIe siècle, Volume I: Foundateurs et commentateurs*, London 1993-96, s. 737-836; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1988, s. 103-104, 126; Halîl Câvis, *Nazariyyetü'l-mütevâziyât fi'l-hendesetü'l-İslâmiyye*, Tunus 1988, s. 137; Sahbân Halîfât, *Resâ'ilü Ebi'l-Ḥâsen el-'Âmirî ve şezerâtühü'l-felsefiyye*, Amman 1988, s. 116, 174-175, 177; V. J. Katz, *A History of Mathematics: An Introduction*, New York 1993, s. 150-151, 252-253; J. M. Samsó, "A Homocentric Solar Model by Abu Jafer al-Khâzin", *MTQA*, I/2 (1977), s. 268-275; a.m.f., "al-Khâzin", *EI²* (İng.), IV, 1182-1183; Adel Anbouba, "L'algèbre arabe aux IXe et Xe siècles. Aperçu général", *MTQA*, II/1 (1978), s. 90-92, 98-100; a.mlf., "Risâletü Ebi' Caffer el-Ḥâzin fi'l-müşelleşâtü'l-kâ'ime'ti'z-zevâyâ ve'l-müntekâti'l-edlâ", a.e., III/1 (1979), s. 134-178; Richard Lorch, "Abü Ja'far al-Khâzin on Isoperimetry and the Archimedean Tradition", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, III, Frankfurt 1986, s. 150-229; İhsan Fazlıoğlu, "İbn el-Havvâm, Eserleri ve el-Fevâid el-Bahâiyye fi el-Kavâid el-Hisâbiyye'deki Çözümünüz Problemler Bahsi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* (haz. Feza Günergun), İstanbul 1995, s. 82-85, 87-89; Ali İshak Abdüllatif, "Mu'âdeletü hîrûn 'abre'l-'uşur", *MMMA* (Küveyt), XXXI/1 (1987), s. 110-114; E. Wiedemann, "Ḥâzin", *DMİ*, VIII, 187-188; Ali Rizâ Nûri Germüdü, "Ebü Caffer Ḥâzin", *DMBİ*, V, 298-299; D. Pingree, "Abü Ja'far al-Kâzen", *EI*, I, 326-327.

İHSAN FAZLIOĞLU

HAZİN, Şeyh Ali

(شيخ علي حزين)

Cemâlüddîn Muhammed
Ali b. Ebî Tâlib el-Cilânî (el-Geylânî)
ez-Zâhidî

(ö. 1180/1766)

İranlı tarihçi ve şair.

1103'te (1692) İsfahan'da doğdu. Soyu, Safeviyye tarikatının pîri Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin mürcüdi İbrâhim Zâhid-i Geylânî'ye ulaşır. Babası, ailesinin ikamet ettiği Lâhicân'dan öğrenim için Safevîler'in başşehri İsfahan'a gitmiş, daha sonra buraya yerleşmişti. Hazin İsfahan'da başladığı öğrenimine Şiraz'da devam etti; Hristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştilik hakkında bilgi edinmeye çalıştı. Babası ile birlikte Gilân, Şiraz ve Fars körfezinde Benderabbas'a seyahat edip tekrar İsfahan'a döndü. 12 Muharrem 1135'te (23 Ekim 1722) Afganlılar'ın İsfahan'ı kuşatmaları üzerine Hürremâbâd'a kaçtı. Bu arada Şah II. Tahmasb ile münasebet kurdu. Tahmasb, Meşhed'de kendisini ziyaret ederek Afgan Hükümdarı Eşref üzerine yürümek için hazırladığı orduya katılmasını istedi. Hazin, 6 Rebiülevvel 1142'de (29 Eylül 1729) meydana gelen Mihmandost Savaşı'na katıldıktan sonra hac farızasını yerine getirdi ve dönüşünde Benderabbas'a gitti. Buradan da Hindistan'a geçerek Sind bölgesindeki bazı yerleri gezdi. Avşarlılar'dan Nâdir Şah şehri ele geçirdiği sırada Delhi'de bulunan Hazin bir dostunun evinde saklandı. Nâdir Şah'ın Delhi'den ayrılmasından sonra Bâbürlüler'den Nâsırüddin Muhammed Şah tarafından kendisine maaş bağlandı; vezirlik teklifini ise kabul etmediği rivayet edilir. Kendisini çekemeyen yüzünden üç yıl kadar yaşadığı Delhi'den ayrılarak önce Agra'ya, daha sonra Benâres'e gitti. Vefatına kadar Benâres'te kaldı ve ölünce bu şehirde defnedildi.

Eserleri. Hazin'in 300'e yakın eser kaleme aldığı söylenmektedir (Ma'sûme Sâlik, s. 35-104). Bu eserlerden ancak bir kısmı günümüze ulaşmış olup en önemlileri şunlardır: 1. *Tezkire-i Ahvâl*. 1154'te (1742) Delhi'de yazılan eser, *Târîḫ-i Ahvâl-i Şeyḫ Hazin* veya *Hâlât-ı Şeyḫ Ḥâzin* adlarıyla da tanınır. Bir otobiyografi olmakla beraber müellifin yaşadığı dönemin otuz kırk yıllık tarihini de yansıtan eserde Afganlar'ın İsfahan'ı ele geçirmeleri, Osmanlılar'ın Van valisi Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Tebriz'i kuşat-

ması, Nâdir Şah'ın Delhi'yi zaptı gibi önemli olaylar yanında bu ülkelerin içti-maî ve iktisadî durumları hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan eser (Storey, 1/2, s. 847), ilk olarak F. C. Belfour tarafından *Târîh-i Ahvâl be-Tezkire-i Hâl-i Mevlânâ-yı Şeyh Muhammed 'Alî Hazîn ki Hod Nevişte* adıyla yayımlanmış (London 1831), bunu Benâres (1851), Leknev (1293), Kanpûr (1893), Delhi (1319/1902) ve Tahran (1324 hş./1945) baskıları takip etmiştir. *Tezkire-i Ahvâl* F. C. Belfour (*The Life of Sheikh Mohammed Ali Hazin*, London 1830) ve M. C. Master (*The Translation of the Tarih-i Ahal of Mowlana Muhammed Seyh Ali Hazin*, Bombay 1911) tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. 2. *Külliyât-ı Hazîn* (Leknev, ts.; Kanpûr 1893). Bu eser *Tezkire-i Ahvâl*'de adları geçen yirmi eserinin büyük bir kısmını ihtiva etmektedir. 3. *Tezkiretü'l-mu'âşırîn*. 1165'te (1752) kaleme alınan eserin birinci bölümünde şiir yazan âlimlerin, ikinci bölümünde şairliği meslek edinmiş olan çağdaş şairlerin biyografileri yer almaktadır. Eser *Külliyât-ı Hazîn* içinde basılmıştır. 4. *Dîvân. Hazîn, Tezkire-i Ahvâl*'de dört divan yazdığını söylerse de bunlardan sadece dördüncüsü günümüze ulaşmıştır. 1155 (1742) yılında tamamlanan divan külliyat içinde yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ferheng-i Fârsî, V, 458; G. de Tarsy, *Mémoire sur les particularités de la religion musulmane dans l'Inde*, Paris 1869, s. 104-106; Rypka, *HIL*, s. 451; Hidâyet, *Riyâzü'l-Şarîfîn*, s. 69; a.mlf., *Mecma'u'l-fuşâhâ*, Tahran 1295, II, 94; Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts*, II, 715-716; Browne, *LHP*, IV, 115, 277-281; Storey, *Persian Literature*, 1/2, s. 840-849; Sarfaraz Khan Khatak, *Shaikh Muhammad Ali Hazin*, Lahor 1944; Bindereben Dâs Hôşgû, *Sefîne-i Hôşgû* (nşr. Şah Muhammed Atâurrahman), Patna 1959, s. 291-293; Ahmed-i Gülçîn-i Meânî, *Târîh-i Tezkirehâ-yı Fârsî*, Tahran 1347 hş., I, 349-359; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ teşâni'î-Ş-Ş'a*, Beyrut, ts., III, 229; VIII, 162; IX, 235; X, 133; XVI, 104, 106, 171, 176, 218, 270, 277, 346; XVII, 149; Hâce Abdürreşîd, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Pencâb*, Lahor 1981, s. 118-125; Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edeb*, II, 41-42; Bahâr, *Sebkîşînâstî*, Tahran 1370 hş., III, 304-305; Mehdî Bâmdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İrân*, Tahran 1371 hş., III, 429; Ahmed Temîm-i Dârî, *'İrfân u Edeb der 'Asr-ı Şafevî*, Tahran 1373 hş., II, 633-654; Ma'sûme Sâlik, *Kitâbşînâst-ı Hazîn-i Lâhîcî*, Kum 1374 hş.; Abbas İkbâl, "Yâddâştâh", *Mecelle-i Dâniş-kede-i Edebiyyât*, VIII/4, Tahran 1340, s. 37-39; M. Hidayet Hosayn, "Hazîn", *ÂA*, V/1, s. 413; a.mlf. - [H. Massé], "Hazîn", *ELP* (İng.), III, 338; DMF, I, 843.

ALİYEV SALİH MUHAMMEDOĞLU

HAZİNE

(خزينة)

Osmanlılar'da devlete ait nakit, kıymetli eşya ve bunlarla ilgili evrakın saklanıp korunduğu yer.

Sözlükte "bir şeyi saklamak, biriktirmek" anlamına gelen *hazn* kökünden mekân ismi olan *hizâne* kelimesi Türkçe'ye *hazîne* şeklinde geçmiş ve XIII. yüzyıldan itibaren *hazne* biçiminde de kullanılmıştır. Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Selçuklular'da da para, hil'at, vesika, silâh, kıymetli eğer takımları ve mücevheratın saklandığı yer olarak *hazine* kelimesine sıkça rastlanır. İbn Bîbî, asıl devlet hazinesine "hazîne-i âmire" dendiğini belirttiği gibi tahsil edilen paraların, savaşta ele geçirilen ganimet mallarının, bunlarla ilgili kayıtları ihtiva eden defterlerle muahede metinlerinin burada bulunduğunu yazar; ayrıca "hizâne-i hâs" denilen hükümdara ait bir iç hazinenin varlığından da söz eder (Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 124). Osmanlı malî bürokrasisine geniş ölçüde örnek teşkil eden İlhanlılar'da ise vezirin yetki alanı içinde "hizâne-i büzürg" adlı devlet hazinesinden bahsedilmektedir. Memlûkler'de de "hazînedâr-ı sâni, hazînedar, nâzır-ül-hizâne" gibi görevlere rastlanmaktadır. Osmanlılar'da *hazine* tabirinin geniş anlamıyla ve yaygın olarak kullanılışı XV. yüzyıldan itibaren başlar. Bu dönemlerde kelimeye, doğrudan doğruya devlete veya şahıslara ait paraların, ziyet eşyalarının saklandığı yer (mîrî *hazine*) anlamında kaynaklarda rastlanmaktadır (ayrıca bk. BEYTÜLMÂL).

Osmanlı devlet teşkilâtında daha kuruluş yıllarında kıymetli nakit ve malların korunduğu bir hazinenin var olduğu sanılmaktadır. Osmanlılar'da XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar Enderun (Hazîne-i Hâssa, iç *hazine*) ve Bîrun (maliye hazinesi, devlet hazinesi, dış *hazine*) adlarında iki hazinenin varlığına rastlanmakta, ancak bu ayırımın hangi dönemde kesin olarak şekillendiği bilinmemektedir. Fâtihten Sultan Mehmed'in teşkilât kanunnâmesinde, baş defterdarın bütün devlet mallarının nâzırî durumunda olduğundan söz edilmesi, yine burada "ceyb harçlığı" tabirine rastlanması bu ayırımın yavaş yavaş meydana gelmekte olduğuna işaret etmektedir. Fâtihten Sultan Mehmed dönemine ait 1478 tarihli bir mevâcib defterinde, Enderun hizmetlileri arasın-

da "Bölük-i Hazîne" başlığı altında üç görevlinin adının yer alması da (Ahmed Re-fik, IX/49 [1337], s. 5) bu ayırımın varlığına delil olarak gösterilebilir. Bununla birlikte sarayın harem kısmında bulunan Enderun Hazinesi'nin bir çeşit ihtiyat hazinesi olarak kullanıldığından, yani yedek *hazine* durumunda olduğundan yola çıkan bazı araştırmacılar, bu dönemi genel görünüş itibarıyla tek hazineli devir olarak kabul ederler.

Enderun Hazinesi veya iç *hazine* Has Oda, bodrum, çilhâne, raht (Has Ahur), hil'at ve ceyb-i hümâyün hazinelerinden oluşmaktaydı. Burası XVII. yüzyılın ortalarında yaklaşık 110 görevli tarafından idare edilirdi. Bunların başında *hazinedarbaşı* ve yardımcısı *hazinedar kethüdâsı* vardı. 1185'te (1772) görevli sayısı 157'ye çıkmıştı. XVIII. yüzyılın sonunda *hazine*, *hazinedar kethüdâsı* tarafından yönetilmekte ve yardımcılığını ise *hazine başkâtibi* yapmaktaydı. Bu dönemde *hazinenin* mührü *kethüdâda* ve anahtarı *kâtipte* bulunurdu. *Hazineden* para almak gerektiğinde sultanın izni alınır ve görevlilerin huzurunda *hazine* açılır, işlem hemen kaydedilerek daha sonra esas deftere geçirilirdi. *Hazinede* çalışan görevliler sıkı denetime tâbi tutulurlar ve üzerleri arandıktan sonra çıkabilirlerdi. *Hazinenin* kontrolü *hazinedar kethüdâsı* ve *hazine ağalarının* yapılırdı ve *hazine* kayıtları *kâtipler* tarafından gerçekleştirilirdi. Yeni padişah tahta çıktığında *hazineye* giderek bizzat teftişte bulunurdu. Bu teftiş saray görevlilerinin de katıldığı önemli bir törendi. Padişah *hazineye* girmeden önce *hazine başkâtibi* *hazine* bilgilerinin kayıtlı olduğu defteri sultana takdim ederdi (Çelebizâde Âsım, s. 19; Atâ Bey, I, 254-256).

XV ve XVI. yüzyıllarda *Hazîne-i Âmire*'yi (Hizâne-i Âmire) ifade eden dış *hazine* yani Bîrun Hazinesi, yine bir *hazinedarbaşı* ve *hazine kâtiplerinden* oluşmaktaydı. Bunlar doğrudan doğruya defterdara bağlıydılar. II. Bayezid dönemine ait kayıtlara göre "serhâzin" de denen *hazinedarbaşı* defterdara karşı sorumluydu ve gerekli harcamalar, hatta in'âm, tasaduk gibi *hazineden* çıkan hediyeler onun eliyle dağıtılırdı. 909 (1503) tarihli kayıtlarda "Cemâat-i Hademe-i Hazîne-i Bîrunî", "Cemâat-i Kâtibân-ı Hizâne-i Âmire" başlıkları altında görevliler yer almaktaydı. "Hazine Kâtipleri" başlığı altında, daha sonra mukâtaacı olarak kaydedilecek olan *hazine kâtibi* Hamîd Bey ve birçoğu